

Nizom TANGIROV,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti, (PhD)
E-mail: nizom3686@gmail.com

(PhD) M.Nurtulashev taqrizi asosida

NOOSFERA KONSEPSIYASINING MAZMUNI VA MOHIYATI

Аннотация

Ushbu maqolada noosfera konsepsiyasining ontologik mazmun va mohiyati falsafiy-metodologik jihatdan ochib berilgan. Shuningdek, noosfera konsepsiyasiga oid falsafiy qarashlarning rivojlanish tarixi dialektik nuqtai nazardan tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: Noosfera, borliq, paradigma, evolyusiya, biosfera, aql, nazariya, amaliyot, bilish, hayot, nosferaviy tizim, uyg'unlik.

СОДЕРЖАНИЕ И СУЩНОСТЬ КОНЦЕПЦИИ НООСФЕРЫ

Аннотация

В данной статье онтологическое содержание и сущность концепции ноосферы раскрываются с философско-методологической точки зрения. Также с диалектической точки зрения изучается история развития философских взглядов на концепции ноосферы.

Ключевые слова: Ноосфера, существование, парадигма, эволюция, биосфера, разум, теория, практика, познание, жизнь, носферная система, гармония.

CONTENT AND ESSENCE OF NOOSPHERE CONCEPT

Annotation

In this article, the ontological content and essence of the concept of the noosphere is revealed from a philosophical and methodological point of view. Also, the history of the development of philosophical views on the concept of the noosphere is studied from a dialectical point of view.

Key words: Noosphere, existence, paradigm, evolution, biosphere, mind, theory, practice, cognition, life, nospheric system, harmony.

Kirish. Bugun jahonda ilmiy bilimlarning bemisl darajada o'sishi, texnika taraqqiyoti – inson aql sferasi (Noosfera)ni kengayishiga, uni har tomonlama rivojlanishiga olib keldi. Shu jihatdan, inson aql sferasi imkoniyatlarini alohida tadqiqot sohasi sifatida o'rganadigan noosferologiya fani shakllandi. Bugungi kunda jahonda noosfera tadqiqotlariga doir turli institut va tadqiqot markazlari, jumladan, Rossiya Federatsiyasining Moskva, Sank-Peterburg va boshqa shaharlarida joylashgan Noosferaviy ma'naviy-ekologik Butunjahon assambleyasi, Noosferaviy Jamiyat Fanlar Akademiyasi hamda Noosferaviy ishlab chiqarish va tadqiqotlar institutlari faoliyat yuritib kelmoqda. Mazkur tadqiqot markazlarida noosfera konsepsiyasining inson, jamiyat, tabiat va kosmos taraqqiyoti bilan bog'liq nazariy va amaliy masalalari har tomonlama chuqur o'rganilmoqda. Shu jihatdan, respublikamizda ham Noosfera konsepsiyasining mazmun-mohiyatini, asosiy g'oyalarini tadqiq etish, uni keng jamoatchilikka yetkazish bugungi kundagi dolzarb hal etilishi lozim bo'lgan va o'z yechimini kutayotgan – yangi ilmiy soha sifatida ahamiyatli.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Noosferaning tarixiy genezesi avvalo, insonning stixiyali ong faoliyatida aql va ratsionallashuv ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bunda intellekt masalasi falsafa va fan tarixida qadimdan dolzarb muammo bo'lib kelgan. Har bir falsafiy maktab o'z ta'limotidan kelib chiqqan holda intellekt muammosiga turli nuqtai nazardan yondashadi. Noosfera tushunchasining mazmun-mohiyati va ilmiy tasnifi falsafiy-metodologik jihatdan asoslangan, uning substansional negizlari (tabiiy-geografik sharoit, ijtimoiy muhit va antropogen ta'sir) ahamiyatlidir.

O'z navbatida intellektning rivojlanishi tug'ma iste'dod, miya imkoniyatlari, jo'shqin faoliyat, hayotiy tajriba kabi ijtimoiy omillarga bog'liq[1]. Intellekt olamni hissiy va ratsional bilishning vositasi sifatida insonni kundalik amaliy faoliyatidagi bilim va tajribalarning boyib borishi natijasida moddiy va ma'naviy madaniyatni vujudga keltirdi. Bu Vernadskiy ta'kidlaganidek, Inson tafakkuri o'z ijtimoiy borlig'i, makonida biosferadagi yana bir ulkan geologik hodisa sifatida Aql sohasi – noosferani namoyon qildi. Shu ma'noda, noosfera to'g'risidagi ta'limotlarning shakllanishiga ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy shart-sharoitlar, albatta o'zining muhim ta'sirini o'tkazgan.

Buni biz tan olgan holda, ushbu konsepsiyalarning vujudga kelishida o'sha davr dunyoqarashi va tabiiy-ilmiy fanlar rivoji ham alohida o'rin tutganligini hisobga olishimiz va mazkur masalalar doirasidagi konseptual yondashuvlarni tizimli ravishda tadqiq qilish lozim. Avvalo, noosfera inson bilishining mahsuli, ong taraqqiyotining kosmik darajasi. Bunda noosfera insonning o'z tafakkuri va amaliyotini qamrab oladi. Aql va uning geologik xarakterini E.Lerua va L.Teyyar de Shardenlar yaxlit kompleks holda o'rganib, buni "Noosfera" (Aql-idrok sferasi) deb atashdi. Yer kurrasidagi biosferani antropogen ta'sirda o'zgartirish darajasi – Noosferani namoyon qiladi. Per Teyyar de Sharden fikricha, dastlab Tafakkur fazosi yer hayotida kuchni keltirib chiqargan holda bunda uning o'z qobiliyatini tanqid qilish va ularga baho berishiga to'xtalib o'tgan. Bu esa, bizdan global doiradagi muammolarni hal etishdagi munosib fikrlashni, dunyoga bir butun birlik sifatida yondashishni talab etadi.[2]

O'z navbatida aql "inson tabiati"dagi nuqsonlarni bartaraf etib, uning tabiatda tur sifatida saqlanib qolishini ta'minladi. Buni sodda mehnat qurollarini kashf etish orqali

amaliy tajribasi boyib borishida ko'rishimiz mumkin. Inson aqliy intellektining obyektiv olamni bilish funksiyasi fan qonunlari, kategoriyalar tizimini kengayishiga olib keldi. Aqlning ilmiy ratsional rivoji fan-texnikaning imkoniyatlarini oshirdi va yangicha madaniy sivilizatsiyaviy hayotni barpo qildi.

Insonning tabiiy muhitga ta'siri qadimgi davrlarda o'ta kuchsiz bo'lgan. Davrlar o'tishi bilan inson qo'lida qudratli kuch va quvvat manbalari to'plangach, uning tabiatga ta'siri sezilarli darajada o'zgara boshladi. Inson atrof-muhitni ifloslantirib, biosferadagi tabiiy muvozanatni izdan chiqara boshladi. Noosfera konsepsiyasi o'z ichiga bugungi kun sivilizatsiyasi va global tabiiy jarayonlarning o'zaro munosabati tizimidagi muammolarni o'z ichiga qamrab oladi. Bu masalaning yechilishi bevosita insonning aql-idrok kuchi bilan bog'langandir. Inson o'zligini anglamas ekan, uning sayyoramizga halokatli ta'siri kuchaygandan kuchayib, oxir-oqibatda uning o'zini ham halokatga olib borishi mumkin, degan ilmiy bashoratlar bor. Haqiqatan ham inson faoliyati aql-idrok bilan oqilona boshqarilmas ekan, u Yer yuzining halokatini tezlashtirishi muqarrar.

Noosfera konsepsiyasi doirasida fanlararo tadqiqot metodlarining integratsiyalashuvi namoyon bo'ladi. Shu boisdan ham noosferaga oid tadqiqotlarni olib borishning o'zida har bir ongli insonni qiziqtirayotgan savollarga javob izlanmoqda. Bunday savollar jumlasiga koinot nima, koinotning o'lchami qachon sodir bo'ladi, hayot qanday paydo bo'lgan, koinotda inson yagona mavjudotmi, yer yuzidagi aholi qanchagacha ko'payib borishi mumkin, insoniyat xavfli kasalliklarni yenga oladimi, insonni o'zi qanday paydo bo'lgan, ong nima degani, iqlimni nima boshqaradi, qanday qilib bir hujayra butunbir organizmga aylanadi, sun'iy intellektni shakllantirishdan maqsad nima, nanofan va nano texnologiyani istiqboli qanday bo'lishi mumkin, fuqarolik jamiyatining imperativlari nimalar bilan belgilanadi, texnosfera va informatsion jamiyatning asosiy taraqqiyot tendensiyalari nimalar bilan bog'liq, bioetika va noosfera g'oyalarining strategik yo'nalishlari ishlab chiqishdan maqsad nima va boshqalarni kiritishimiz mumkin.[3]

Noosfera konsepsiyasiga oid qarashlarni nazariy o'rganishda fransuz faylasufi E.Leruaning izlanishlari katta ahamiyatga ega. Uning fikricha, noosfera olam taraqqiyoti va rivojlanishining alohida bosqichi, deb tushungan. E.Leruaning noosfera nazariyasi yunon faylasufi Plotinning (205-270) yagona (yaxshilik bilan birlashtirilgan noma'lum asosiy mohiyat) ongga va dunyoga ruhga chiqishi, keyinchalik ikkinchisining yana o'zgarishi haqidagi g'oyalariga asoslanadi. Plotinning fikricha, avval o'z-o'zidan g'oyalar olamini o'zida mujassam etgan aql (nous) dunyosini chiqaradi, so'ngra aql o'zidan alohida ruhlarga bo'lingan va hissiy dunyoni yaratuvchi dunyo ruhini hosil qiladi.

Boshqa mutafakkir, evolyusionist olim Per Teyyar de Sharden esa noosferani olamning aql cho'qqisi - teosfera tomon og'ishmay harakat qilishidagi oraliqdagi bosqich, deb hisoblagan. E.Lerua va Teyyar de Shardenning evolyutsion modeli neoplatonizmning asosiy qoidalarini takrorlaydi. Albatta, koinotning paydo bo'lishi, yerda hayotning paydo bo'lishi va rivojlanishi zamonaviy ilm-fan nuqtai nazaridan tasvirlangan, ammo kontsepsiyaning asosiy konturi neoplatonistlar tamoyillariga mos keladi. Yunon faylasufi Plotinning so'zlariga ko'ra, inson tafakkur chegarasidan chiqib, aql doirasiga o'tishga intiladi, shunda ekstaz orqali yagonalikka birikadi. Teyyar de Sharden fikricha, inson ham aql doirasiga o'tishga va Xudoga tomon intiladi.

Lekin, akademik V.Vernadskiy tomonidan ifoda etilgan noosfera konsepsiyasi mazmun va mohiyatida fan va ishlab chiqarish taraqqiyoti doirasi dialektik nuqtai nazardan tahlil etiladi. Masalan, A.D.Ursulning fikriga ko'ra, global sayyoraviy jarayonlarni, shu jumladan noosfera jarayonlarini

o'rganishning kelib chiqishi aynan shu mutafakkirga borib taqaladi, u aql sohasini (noosfera) yaratish uchun fanga alohida ahamiyat bergan va uning zamonaviy rivojlanishi bu bashoratni tasdiqladi. V.I.Vernadskiyning asarlarida noosfera haqidagi ta'limoti boshidanoq sayyoraviy nuqtai nazardan shakllangan, ya'ni, noosferaviy globalizm (nooglobalizm) dunyoqarashi sifatida, bunda globalizm va noosferaning shakllanishi g'oyalari dunyoqarashning yaxlit shakliga birlashtirilgan[4].

Jamiyat ijtimoiy hayotida kun tartibiga qo'yilgan noosferaviy intilishlar (maqsadlar) strategiyasi biosferani buzmaydigan, inson tomonidan boshqariladigan rivojlanishni ifodalaydi. Akademik N.N.Moiseev fikricha, biosfera va noosfera tizimida evolyutsiya tamoyilini amalga oshirish kelajakni ta'minlashning asosiy sharti bo'ladi va fundamental ekologiya fani insoniyatning buyuk ensiklopediyasi va yordamchisi bo'lib chiqadi.[5] Akademikning fikricha, ekologiya kabi fanning rivojlanishini kechiktirib bo'lmaydi, chunki biosfera o'z imkoniyatlari chegarasida asrab va avaylanishga, e'tiborga muhtoj.

Noosfera rivojlanishi jarayonini modelini yaratish insoniyat sivilizatsiyalari (10 ming yilga yaqin) tajribasiga asoslangan. Ushbu vaqt bo'lagi (qismi) kelajakka ishonarli darajada ekstrapolyatsiya qilish uchun juda kam (qisqa)dir, shuning uchun inson hayoti mazmuni, rivojlanish maqsadlari va "keyin nima qilish kerak bo'ladi" kabi savollarga bag'ishlangan munozaralarning oxiri yo'q. Strategik boshqarish nazariyasi rivojlanish maqsadini tanlashda qilingan xato taqdiriy (fatalnyy) bo'lishi mumkin, deb ta'kidlaydi. Qo'yilgan savollarni javobsiz qoldirish mumkin emas, chunki xatoning bahosi juda baland.

Noosferaning bir bo'lagi sifatida sun'iy infosfera (axborotlashgan qobiq) kompyuterlarning "yadrosi"da paydo bo'ladi. Shu o'rinda aytish mumkinki, tabiiy intellekt tizimining yaxlit holga kelishida bilimni saqlash va o'zlashtirish jarayoni ahamiyatli. Shu jihatdan, sof ekologik faoliyat "tabiat-jamiyat-inson" koevolyutsiyasini uyg'unligi asosida barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda muhim hodisadir.

Tadqiqot metodologiyasi. Fan tarixi muayyan davr talablari va ehtiyojlari asosida ilmiy tushunchalar, g'oyalar va nazariyalar rivojlanib borishi bilan bog'liq bo'lgan obyektiv jarayon. Jumladan, tabiiy va ijtimoiy fanlar tizimida Noosfera va unga oid qarashlar nazariy-konseptual ahamiyatga ega. Noosfera tushunchasini anglash bevosita olamning ilmiy manzarasini falsafiy-metodlar yordamida tushunish va o'rganish bilan bog'liq.

Noosferani ob'ekt sifatida tushunish, avvalo, unga nisbatan yondashuvlarni klassifikatsiyalashda yaxlit namoyon bo'ladi. Noosferologiya - bu kosmos, hayot va ong yevolyutsiyasini ongli hayot evolyutsiyasi nuqtai nazaridan ko'rib chiqadigan ilmiy va falsafiy fanlarning sintetik majmuasidir.[6]

Energiya va noosferologiyaning birlashuvida yangi murakkab ilmiy va falsafiy tartib - kosmos, sayyora, insoniyat evolyutsiyasini ong evolyutsiyasi deb hisoblaydigan, ammo energiya va energiya-axborot pozitsiyalaridan, shu jumladan energiyaning butun spektridan - sub'yektiv va ob'yektiv ravishda shakllanishi mumkin.

Nosferaning ontologiyasi, uning dinamikasi ko'p jihatdan nosferani tashkil qilish orqali aniqlanadi (biosferani tashkil qilish bilan o'xshashligi - V.I.Vernadskiy atamasi). Noosferani vujudga kelishi bevosita inson miyasining tabiiy rivojlanishi bilan bog'liq. Homo sapiens miya faoliyati natijasi sifatida unda xotira, rivojlangan nutq va mehnat bilan bog'liq faoliyat jarayonida ijtimoiylashib bordi.

Inson va insoniyat jamiyati yuzaga kelishi va rivojlanishi bilan biosfera qonuniyatli suratta Noosferaga o'tadi, chunki, insoniyat tabiat qonunlarini egallab va

texnikani rivojlantirib, tabiatni o'z ehtiyojlariga muvofiq ravishda tobora ko'proq o'zlashtirib boradi. Noosfera insonning kosmosga chiqishi va planetaning bag'riga kirib borishi hisobiga uzluksiz kengayishga moyilligi ilk fan kurtaklarining paydo bo'lishi va faoliyat sohasi sifatida ajralib chiqishi va fanning texnikaga tadbiq etilishi bilan bog'liq. Shu o'rinda N.N.Moiseev "Noosfera tushunchasida tabiat taraqqiyoti mantig'ini, Yerning ustki qobig'ida uning kelajagini ko'rish mumkin"[7].

Noosfera rivojlanishi endilikda ijtimoiy tizimdan tabiiy tizimga ko'chadi va bunda noosferaning tabiiy ekosistemalarni ta'minlanishda koevolutsiya nazariyasi ilgari surilmoqda. Hozirda progressiv rivojlanish falsafasi barqarorlik uyg'unlik falsafasiga o'tmoqda. Insoniyat o'z aql-zakovati bilan turli darajadagi tizimlarni muvozanatga keltirish, tabiat va jamiyatni uyg'unlashtirish yo'llarini izlaydi. Butun biosferani yoki uning ayrim tarkibiy qismlarini uyg'unlashtirish (bunda ichki, tabiiy uyg'unlik nazarda tutiladi) va tabiiy omillar va texnikaviy omillar muvozanatini saqlash nazarda tutilmoqda. Bioevolutsiya bilan texnoevolutsiya tezligi o'rtasidagi farq katta (taxminan 30 baravar) bo'lganida tabiat va jamiyatning koevolutsiyasi to'g'risida gap yuritish noo'rin[8].

Noosferani holat sifatida talqin qilishda unga nisbatan dinamik va statik jihatlar namoyon bo'ladi. Bunda Noosferaning dinamik holati jamiyat ijtimoiy taraqqiyoti yo'nalishini aniqlashga yordam beradi. Noosferaning statik holatida kosmos-tabiat-jamiyat tizimidagi o'zaro zaruriy va ehtimoliy jarayonlar namoyon bo'ladi.

Noosferani natija sifatida tushunishda uning jamiyat hayotidagi ijobiy (konstruktiv) va salbiy (desktruktiv) holat va imkoniyatlarini aytish mumkin. Demak, Noosfera tabiiy taraqqiyotning ham obyektiv, ham subyektiv imkoniyati va natijasi sifatida vujudga keldi. Endilikda falsafa va fanlar tizimida Noosfera g'oyasi va konsepsiyasini tushuntirishda mana shu tizimli yondashuvlardan o'rinli foydalanish, uni utopik-hayoliylikdan ko'ra, aniq va adekvat mohiyatini tushunishimizga yordam beradi.

Jamiyat ilmiy potentsiali kuchayishida bilimlar to'planib borishi va olam qonunlarining kashf qilinishi, o'z navbatida, noosferani xavf ostiga qoldiradi. Darhaqiqat, noosfera rivojlanishi haqidagi bashoratlarda tabiatning xavf ostida qolganligi, agar inson amalda o'zini anglamasa, tabiat bilan birgalikda xavf ostida qolishi aytilmoqda. Shuning uchun hozirgi ekologiya sohasidagi ilmiy tadqiqotlarda zamonaviy sivilizatsiyalar taraqqiyoti xavfli tus olganligi haqidagi ta'limotlar ilgari surilib, unda insoniyatning o'zi bosh sababchi ekanligi, unga qarshi jahon hamjamiyati birgalikda kurashi zarurligi ko'rsatilgan. Umuman, ekologik noosferaviy harakat guruhlari faoliyatining mustahkam g'oyaviy-mafkuraviy mavqega ega bo'lishida, ularning ma'naviy-axloqiy pozitsiyasi bilan aqliy intellektual salohiyati uyg'unlashuvi asosiy rol o'ynamoqda.

Tahlil va natijalar. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda Noosfera jamiyat moddiy va ma'naviy hayotida va inson intellekti imkoniyatlarida moddiylashadi va o'z-o'zini tashkillashtiradi. Noosfera ta'limotida "tabiat-jamiyat-inson" munosabatlari koevolutsiyasini ta'minlashdagi rolini oshirish muammolari mavzuni konkret va atroflicha tadqiq etish vazifalaridan kelib chiqadi. Shu jihatdan, noosfera

konsepsiyasining markaziy tushunchasi hisoblangan noosfera tushunchasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: Noosfera insoniyat ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning muayyan zaruriy bosqichi bo'lib, unda inson va tabiat dialogi yangicha mazmun kasb etadi va barqaror rivojlanish g'oyasiga muvofiqligi taqozolanadigan fenomen.

Noosfera konsepsiyasining asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

1. Sintetik funksiyasi - ayrim shubhasiz to'g'ri, ishonchli bilimlarni yaxlit, butun sintetik tarzda birlashtiradi;
2. Tushuntirish funksiyasi - sababli va boshqa bog'lanishlarni, ushbu voqelikni turli-tuman aloqadorligini, uning kelib chiqishi va rivojlanishining mohiyatini aniqlaydi.
3. Metodologik funksiyasi - nazariya asosida xilma-xil usullar, tadqiqotchi faoliyatining usullari va yo'llari shakllanadi.
4. Bashorat funksiyasi - oldindan aytib borish. Ma'lum mavjud xodisalar to'g'risida nazariy tasavvurlar asosida ilgari no'malum, o'rganilmagan obyektlar yoki ularning xususiyatlari, hodisalar to'g'risidagi bog'lanishlar asosida xulosa chiqariladi. Hodisalarning kelajakdagi holatini oldindan aytib berishni ilmiy bashorat deb atash mumkin.
5. Amaliyot funksiyasi. Har qanday nazariyaning oxir-pirovarid maqsadi amaliyotga joriy etilishi, nazariya obyektini hozirgi ahvolda, ko'rinishida aks ettiradi, shu bilan bir vaqtda uning o'tmishdan hozirgi zamonga, undan keyin kelajakda rivojlanishining muhim yo'nalishlarini, tendensiyalarini aniqlab beradi. Shuning uchun nazariya o'zgaraydigan, abadiy bo'lishi mumkin emas, hamma vaqt rivojlanish darajasi oshib takomillashadi va voqeyilikning rivojlanishini aks ettiradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, noosfera har qanday (hatto shakllanayotgan) ko'rinishdagi "insoniylashtirilgan" tabiatni qamrab oladi, shuningdek, har doim tabiat va jamiyat uyg'unligining o'zaro bir-biriga o'tishi va o'zaro ta'siri doirasini ham taqozo qiladi. Noosfera konsepsiyasiga doir bilimlarni o'rganishda Noosfera g'oyasi rivojlanishining tarixiy shart-sharoiti va asoslarini o'rganish muhim masaladir. Zero, har qanday bilim taraqqiyoti avvalo, muayyan shart-sharoit, ehtiyoj, ijtimoiy-tarixiy vaziyat va unga oid g'oyalar mantig'ida paydo bo'ladi va rivojlanadi.

Shu jihatdan Noosferani tushunishda uning jamiyat hayotidagi ijobiy (konstruktiv) va salbiy (desktruktiv) holat va imkoniyatlarini aytish mumkin. Bu esa noosfera taraqqiyotiga nisbatan optimistik, pessimistik, alarmistik yondashuvlar ham vujudga kelishiga olib keldi. Demak, Noosfera tabiiy taraqqiyotning ham obyektiv, ham subyektiv imkoniyati va natijasi sifatida vujudga keldi. Endilikda falsafa va fanlar tizimida Noosfera g'oyasi va konsepsiyasini tushuntirishda mana shu tizimli yondashuvlardan o'rinli foydalanish, uni utopik-hayoliylikdan ko'ra, aniq va adekvat mohiyatini tushunishimizga yordam beradi. Hozirgi zamondagi ekologik muammolar, inson tomonidan tabiiy atrof-muhit ifloslanishining oldini olish va halokatini to'xtatib qolishdan iborat. Bu insonning olamni qay darajada bilishiga va o'z hayotini saqlab qolish mas'uliyatini anglashiga bog'liqdir. Zero, inson tabiatda va jamiyatda tutgan o'z o'rnini to'g'ri anglasa, o'zini ham, atrof-muhitni ham, avaylab-asraydi, Yer yuzini yanada gullatib yashnatadi.

ADABIYOTLAR

1. Falsafa ensiklopedik lug'at / O'zR FA, I.Mo'minov nomidagi falsafa va huquq instituti. – Toshkent, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2010. –B. 139.
2. Синергетическая парадигма. –М.: Прогресс-Традиция, 2000. –С. 536.
3. Bozarov D.M. Sinergetika paradigmasining falsafiy-metodologik tahlili / 09.00.01 – Ontologiya va bilish nazariyasi ixtisosligi Falsafa fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi/–Toshkent, 2010. –B. 32.
4. Урсул А.Д. Феномен ноосферы: глобальная эволюция и ноосферогенез. –Москва: Ленанд 2015. –С.6.
5. Моисеев Н.Н. Думая о будущем // Экология и жизнь. 2002. URL: www. ecolife.ru (дата обращения: 29.03.2017).

6. Жульков М.В. Ноосферный энергетизм: фундаментальная онтология // Философская мысль. 2017. № 9. – С. 23 - 45. DOI: 10.25136/2409-8728.2017.9.24066 URL:https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=24066
7. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. – Москва, Молодая гвардия, 1990. -С. 11.
8. Xoshimova I.S. Ekologiyaga oid g'oyalar tizimi // G'oyalar falsafasining nazariy-metodologik asoslari. (O'quv qo'llanma) / M.N.Abdullaeva, N.O.Safarova, I.S.Xoshimova va boshqalar. – T.: O'zMU, 2013. -B.48.